

С. Е. КУЧІНА, О. О. ГАВРИСЬ
НОРМИ ВИТРАТ ПРАЦІ ТА ЇХ ХАРАКТЕРИСТИКА

Одним із ключових засобів для підвищення рівня ефективності діяльності підприємств та зростання продуктивності праці є удосконалення системи організації та нормування праці. Проаналізовано літературні джерела та виявлено, що незважаючи на широку теоретико-методологічну базу, існують недоліки в обґрунтуванні нових підходів до нормування праці, особливо в сучасних умовах, коли процес розробки норм часу майже повністю належить до функцій підприємств. Метою дослідження є адаптування до сучасних умов виробництва та доповнення концепції нормування праці з урахуванням сучасних тенденцій розвитку науки та практики управління трудовими ресурсами. Встановлено, що ступінь укрупнення нормативів залежить від низки умов і характеризується кількістю об'єднаних в один комплекс трудових дій та сукупністю категорій витрат часу, представлених у ньому. Існує ряд класифікаційних ознак, за якими розрізняють нормативи. Тривалість виконання кожного комплексу трудових дій залежить від багатьох обставин (чинників), які тим чи іншим чином впливають на зміну величини витрат часу. Розрізняють два різновиди факторів – якісні та кількісні. Щоб отримати достовірні дані про середні витрати часу на виконання конкретного комплексу трудових дій, необхідно повніше врахувати витрати часу при поєднаннях кількісних і якісних факторів, що зустрічаються у виробничих умовах. Для понять норма часу, норма виробітку, норма витрат робочої сили характерним є те, що вони містять одні й ті самі показники: робочий час, предмет праці (продукція), контингент виконавців та організаційно-технічні умови, причому останні у всіх визначеннях залишаються незмінними. За методом визначення витрат праці норми поділяються на технічно обґрунтовані та сумарні. Обидві ці групи норм мають деяку подібність, проте принципово різні за якісними характеристиками. Розглянуто матеріали розрахунку технічно обґрунтованих норм. Запропоновано шляхи їх вдосконалення та скорочення часу виконання елементів аналізованих операцій. Обґрунтовано необхідність ширшого впровадження технічно обґрунтованих норм у практику нормування праці.

Ключові слова: нормування праці; ефективності діяльності підприємства; норма часу; норма виробітку; норма витрат робочої сили; технічно обґрунтовані норми

S. E. KUCHINA, O. O. HAVRYS
LABOR COST RATES AND THEIR CHARACTERISTICS

One of the key means for increasing the efficiency of enterprises and labor productivity is the improvement of system of labor organization and regulation. Literature sources are analyzed and it is found that, despite the broad theoretical and methodological base, there are shortcomings in substantiating new approaches to labor rationing, especially in modern conditions, when the process of developing time standards is almost entirely related to the functions of enterprises. The aim of the study is to adapt to modern production conditions and supplement the concept of labor rationing based on modern trends in the development of science and practice of labor management. It has been established that the degree of consolidation of standards depends on a number of conditions and is characterized by the number of labor actions combined into one complex and the totality of time expenditure categories presented in it. There are a number of classification features by which standards are distinguished. The duration of each set of labor actions depends on many circumstances (factors) that in one way or another affect the change in the amount of time spent. There are two types of factors - qualitative and quantitative. In order to obtain reliable data on the average time spent on the performance of a specific set of labor actions, it is necessary to more fully consider the time spent in combinations of quantitative and qualitative factors encountered in production conditions. The concepts of the time norm, norm of production, norm of labor input are characterized by the fact that they contain the same indicators: working time, the subject of labor (product), the contingent of performers and organizational and technical conditions, and the latter remain constant in all definitions. According to the method of determining labor costs, the norms are divided into technically justified and total. Both of these groups of norms have some similarities, but are fundamentally different in terms of their qualitative characteristics. Materials for calculating technically justified norms are considered. The ways of their improvement and reduction of the execution time of the parts of the considered operations are proposed. The need for a wider introduction of technically justified norms in the practice of labor rationing is substantiated.

Keywords: labor rationing; enterprise efficiency; time norm; norm of production; norm of labor input; technically justified norms

Вступ. На сучасному етапі розвитку економіки умовою сталого соціально-економічного розвитку суспільства є підвищення рівня ефективності діяльності підприємств та зростання продуктивності праці. Один із ключових засобів вирішення цих завдань – удосконалення системи організації та нормування праці. Саме рівень нормування праці виступає, з одного боку, фактором стабільності соціально-економічного та виробничо-технічного розвитку підприємства, з іншого – створює передумови підвищення продуктивності праці в умовах інноваційного розвитку.

Нормування праці тісно пов'язане з ефективністю використання трудових ресурсів, що сприяє зниженню питомої ваги трудових витрат у собівартості продукції та послуг [19].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання нормування праці в умовах становлення ринкових відносин було досліджено у роботах провідних вітчизняних та зарубіжних учених-економістів: Генкіна Б. М. [8], Петроченко П. Ф. [18], Слезингера Г. Е. [10], Рофе О. Й. [11], Дячук О. В. [15], Багрової І. В. [13], Оленич Є. І. [12], Данюка В. М. [14], Колота В. М. [3], Богині Д. П. [9], Грішнєвої О. А. [9] та інших. Інтерес до

даної тематики свідчить про її актуальність та важливість, оскільки оптимізація норм витрат праці є одним із суттєвих чинників підвищення ефективності роботи підприємства. Однак, незважаючи на широку теоретико-методологічну базу, існують певні недоліки в обґрунтуванні нових підходів до нормування праці, особливо в сучасних умовах економіки, розвитку нових технологій та науково-технічного прогресу, коли процес розробки норм часу майже повністю належить до функцій підприємств.

Метою дослідження є адаптування до сучасних умов виробництва та доповнення концепції нормування праці з урахуванням сучасних тенденцій розвитку науки та практики управління трудовими ресурсами.

Викладення основного матеріалу дослідження. Праця як доцільна діяльність людини є основою будь-якого процесу виробництва. Тому проектування найбільш національних форм її організації ґрунтується на аналізі та критичній оцінці кожного елемента цього процесу. За інших рівних умов перевага віддається тому трудовому процесу, який вимагає менших витрат часу на його здійснення.

Залежно від поставленої мети під час аналізу використовують різний ступінь диференціації трудового процесу – від найбільших елементів, які тривають понад добу, до окремих рухів, що мають тривалість близько секунди.

Зіставлення та вибір найбільш раціонального процесу проводиться з використанням заздалегідь встановлених витрат праці у вигляді нормативів та норм, які у своїй сукупності якраз і складають поняття – нормативні матеріали для нормування праці. До них відносяться [8, 9]:

- нормативи часу;
- норми виробітку;
- норми обслуговування;
- нормативи чисельності.

Під нормативами часу розуміють виражені в часі витрати праці на виконання організаційно або технологічно пов'язаних між собою трудових дій, які зустрічаються в незмінному поєднанні в різних виробничих операціях [1-3].

Аналізуючи ручні процеси праці можна переконатися в тому, що кожен з них складається з невеликої кількості постійно повторюваних у різних поєднаннях одних і тих самих рухів робочих органів виконавців.

Якщо встановити необхідні на здійснення кожного виду трудових рухів витрати часу, то можна, не вдаючись щоразу до спостереження, визначити витрати часу практично на будь-який трудовий процес шляхом підсумовування окремих елементів. Такі витрати часу можуть бути первинним нормативним елементом. Але застосування їх пов'язане з деякими труднощами обліку кількості і виду рухів, які ускладнюють практичне використання цих елементів.

Тому на практиці об'єднують в одну групу кілька трудових рухів одного цільового призначення. Якщо вони виконуються без перерви одним або декількома органами людини, то такі мікропроцеси називають трудовими діями, що практично є первинною ланкою побудови системи нормативних матеріалів [4, 6].

У міру збільшення кількості трудових рухів у структурному змісті елемента зменшується ймовірність повторення їх у тому самому поєднанні в інших процесах. Це означає, що з укрупненням вони втрачають свою універсальність і стають більш залежними від цільового призначення та організаційно-технічних умов виконання процесу. Але в багатьох випадках втрата універсальності компенсується спрощенням використання таких нормативів в оперативній роботі щодо встановлення норм на підприємствах.

Ступінь укрупнення нормативів залежить від низки умов і характеризується кількістю об'єднаних в один комплекс трудових дій та сукупністю категорій витрат часу, представлених у ньому.

За цими ознаками розрізняють нормативи диференційовані та укрупнені [5, 7, 9].

До диференційованих нормативів зазвичай відносять витрати з однієї категорії часу, які встановлені для виконання трудової дії чи прийому [8]. Такі нормативи, як правило, розробляють для робочих місць масового виробництва (наприклад, різні системи мікроелементних нормативів та норм часу на складальні роботи).

Витрати за однією або декількома категоріями часу, встановлені на виконання комплексу організаційно або

технологічно пов'язаних між собою трудових прийомів, що зустрічаються в різних виробничих операціях, відносять до укрупнених нормативів [7] (наприклад, нормативи неповного штучного часу на токарні роботи, нормативи на слюсарно-складальні роботи та ін.).

Якщо за класифікаційну ознаку прийняти категорію витрат часу, то нормативи можуть бути поділені на такі групи [10]:

- основного часу,
- допоміжного часу,
- підготовчо-заключного часу,
- часу обслуговування робочого місця,
- часу на відпочинок та особисті потреби,
- оперативного часу,
- неповного штучного часу

Нормативи проєктують або в абсолютному значенні часу, або у вигляді нормативних коефіцієнтів, якими при розрахунку норм визначають абсолютну величину часу [11].

Нормативи основного, допоміжного, оперативного та неповного штучного часу проєктують лише в абсолютних величинах, а підготовчо-заключного часу, часу на обслуговування робочого місця, на відпочинок та особисті потреби встановлюють також і у виді нормативних коефіцієнтів.

Величину таких коефіцієнтів визначають за даними раціонального (ущільненого) балансу робочого дня віднесенням витрат часу за кожною з наведених вище категорій до оперативного часу.

Нормативи, як правило, розробляють за видами технологічних операцій: токарні, слюсарні, ковальські тощо. Інакше нормативи не можуть бути використані та проведена робота з їхнього розрахунку буде марною.

Тривалість виконання кожного комплексу трудових дій залежить від багатьох обставин (чинників), які тим чи іншим чином впливають на зміну величини витрат часу.

Розрізняють два різновиди факторів – якісні та кількісні [9-12]. Перші впливають на тривалість роботи, вносячи якісні зміни в його процес (наприклад, спосіб транспортування деталей, тип верстату, на якому обробляють деталі, характеристика інструменту, рід струму при дуговому електрозварюванні тощо).

Другі фактори впливають на тривалість виконання окремих трудових дій, змінюючись у кількісному відношенні (наприклад, вага деталі при встановленні її на верстат, величина припуску при шабруванні поверхні або обпилюванні тощо).

Щоб отримати достовірні дані про середні витрати часу на виконання конкретного комплексу трудових дій, необхідно повніше врахувати витрати часу при поєднанні кількісних і якісних факторів, що зустрічаються у виробничих умовах.

Якщо зміна величини кількісних чинників істотно не впливає на витрати праці, то на такий комплекс норматив встановлюють у вигляді однієї середньоарифметичної величини часу для всього діапазону зміни чинників, які зустрічаються у виробничих умовах.

Важливо при цьому, щоб прийнятий при розробці перелік якісних факторів та діапазон зміни основних кількісних факторів було наведено в описі організаційно-технічних умов, за яких можливе застосування нормативу.

У тих випадках, коли кількісні фактори викликають суттєву зміну витрат часу на виконання аналізованого комплексу трудових дій, нормативи зазвичай виражають у вигляді функції від одного або кількох змінних факторів. Особливістю розробки таких нормативів є те, що спочатку виявляють загальний вигляд формули, що характеризує залежність зміни витрат часу від величини факторів, а потім визначають її параметри – коефіцієнти, показники ступеня тощо [13].

У багатьох випадках можуть бути використані формули лінійної ($t = a + bx$) та статичної ($t = ax^b$) залежностей [14], які в досліджуваному діапазоні зміни змінних факторів дозволяють отримати результати, досить достовірні для практичних цілей. В оперативній роботі нормативні формули застосовуються нечасто, зазвичай за ними складають таблиці нормативів, якими користуються у практичній роботі з нормування праці на підприємствах.

Отже, під нормою часу розуміють робочий час, необхідний для якісного виконання одиниці заданої роботи робітником (чи групою робітників) певної професії та кваліфікації при найефективнішому використанні всіх засобів виробництва за умов раціональної організації праці на конкретному робочому місці.

Під нормою виробітку розуміють кількість продукції (предметів праці), яку має зробити один робітник (або група робітників) певної професії та кваліфікації за одиницю часу при найефективнішому використанні всіх засобів виробництва за умови раціональної організації праці на конкретному робочому місці [8].

Під нормою витрати робочої сили (чисельності) розуміють число робітників певної професії та кваліфікації, що необхідне для якісного виконання заданої роботи у встановлений час при найефективнішому використанні всіх засобів виробництва за умови раціональної організації праці [14]. Різновидом норм витрати робочої сили є норми обслуговування робочих місць та обладнання, що становлять чисельність робітників відповідної кваліфікації, необхідну для обслуговування однієї чи кількох одиниць устаткування, машин, механізмів чи апаратів, одного або групи робочих місць.

Для понять норма часу, норма виробітку, норма витрат робочої сили характерним є те, що вони містять одні й ті самі показники: робочий час, предмет праці (продукція), контингент виконавців та організаційно-технічні умови, причому останні у всіх визначеннях залишаються незмінними. Різні ж поєднання у формулюваннях трьох перших показників призводить до якісно різних найменувань вимірника необхідних витрат праці. Однак це зовсім не означає, що зі зміною найменування вимірника змінюється кількість необхідної праці для виконання однієї і тієї ж роботи. Кількість праці залишається у всіх трьох випадках постійною, оскільки постійною залишаються організаційно-технічні умови, в яких відбувається процес праці.

І це свідчить про те, що з кількісними показниками кожної групи норм витрат праці існує певна залежність.

Норма виробітку і норма витрати робочої сили можуть бути представлені величинами, похідними від норми часу. Для цих цілей використовують таку залежність [9]:

$$H = \frac{P \cdot Ч}{T} \quad (1)$$

де H – норма виробітку в прийнятих вимірниках на робочий день (зміну);

P – нормальна тривалість робочого дня, год.;

$Ч$ – кількість виконавців, які одночасно беруть участь у виконанні нормованої роботи;

T – норма часу, людино-годин.

При вирішенні питання про те, якій із цих трьох норм і в якому випадку слід надати перевагу, зазвичай виходять із наступного. Для робочих місць, на яких предмет праці перетворюється на готову продукцію в результаті безпосереднього застосування м'язової енергії людини, встановлюють норми часу і норми виробітку, причому останні, як правило, проєктуються для робочих місць, на яких виробляється однорідний продукт праці або випускається продукція з незначною зміною номенклатури продуктів праці.

Зі зміною структури виробничого процесу змінюються функції робітника у здійсненні основної мети виробництва.

За складністю структурної будови норми можуть бути диференційованими та укрупненими [15]. Диференційовані норми встановлюються на одну робочу операцію (наприклад, норма часу на токарну обробку валика, на електронаплавку зношеної поверхні деталі тощо). Як правило, диференційовані норми застосовуються в заготівельно-обробних цехах.

Норми, що встановлюються на комплекс технологічних чи організаційно пов'язаних між собою робочих операцій, називають укрупненими (наприклад, норма на ремонт тягового двигуна електровоза, на ремонт одного кілометра залізничної колії тощо).

Застосування укрупнених норм, особливо на ремонтних підприємствах, є більш доцільним, оскільки це сприяє покращенню обліку виконаних робіт, різко скорочує кількість облікової документації, дозволяючи інженерно-технічному персоналу цехів приділяти увагу питанням удосконалення організації виробництва.

За термінами дії розрізняють норми постійні, тимчасові та разові [9-16].

Норми, встановлені на повторювані операції постійної номенклатури робіт підприємства, називають постійними. Вони зазвичай застосовуються тривалий час до зміни організаційно-технічних умов виконання робіт, для нормування яких встановлені.

На період освоєння нової продукції або нових технологічних процесів, але не більше ніж на три місяці, встановлюють тимчасові норми. Після цього терміну тимчасові норми замінюються постійними.

На роботи, що не передбачені планом підприємства та мають одноразовий характер, встановлюють разові норми.

За методом визначення витрат праці норми поділяються на технічно обґрунтовані та сумарні [17].

Норми, встановлені на основі поелементного аналізу з урахуванням раціоналізації трудового процесу та найбільш рентабельного використання засобів виробництва та робочої сили, відносять до технічно обґрунтованих норм. Ці норми розробляються технічно і економічно та є найбільш доцільним варіантом для виконання кожного елемента процесу. За

характеристикою організаційно-технічні норми відповідають сучасним досягненням техніки, організації виробництва та праці. У всіх випадках технічно обґрунтовані норми мають проєктуватися з урахуванням психофізіологічних вимог до організації та здійснення процесів праці. Основна увага тут приділяється забезпеченню нормального темпу роботи, підвищенню культури праці, створенню сприятливих умов праці на робочих місцях тощо.

На противагу технічно обґрунтованим сумарні норми встановлюються загалом на операцію без аналізу витрат праці за елементами, які її складають. Зазвичай вони визначаються на основі досвіду або статистичних даних про сумарні витрати часу на операцію у минулому.

Обидві ці групи норм мають деяку подібність, проте принципово різні за якісними характеристиками. І технічно обґрунтовані, і сумарні норми встановлюють міру витрат праці певної якості виконання конкретної операції. – у цьому їх схожість. Крім того, в деяких випадках і технічно обґрунтовані, і сумарні норми на ту саму роботу (операцію), незважаючи на відмінність у методах їх визначення, можуть бути рівними за абсолютною величиною, відображати однакові досягнення передових колективів або окремих робітників, але вони не можуть бути однаковою мірою прогресивними. В останньому і полягає їхня суттєва відмінність.

Це видно, наприклад, з того, що сумарна норма не містить даних, які обґрунтовують витрати часу щодо кожного елемента операції. Отже, щоб намітити шляхи планомірного вдосконалення трудового та технологічного процесів, необхідно проводити спеціальне дослідження. Недоліком сумарних норм є те, що у визначенні витрат праці на операцію не виключаються різного роду втрати робочого дня, які мали місце у виконанні роботи у минулому. Ці втрати впливають на якість норм, роблячи їх вигідними або невигідними, і дозволяють перевиконати їх без підвищення продуктивності праці. Такі норми негативно впливають на вдосконалення процесів виробництва, стримують темпи освоєння нової техніки і технології, бо орієнтують робітників на продуктивність праці, характерну для минулого періоду. Сумарні норми, поширені у минулому, нині замінюють на технічно обґрунтовані [18].

Технічно обґрунтовані норми, на відміну від сумарних, крім фіксованих витрат праці, виражених у часі або через інші вимірники, містять дані про те, як і за яких організаційно-технічних умов має виконуватись передбачена нормою робота. Таким чином, технічно обґрунтовані норми враховують цілком конкретні умови праці, які мають бути зафіксовані у відповідній документації. Ці умови іноді називають регламентом продуктивної роботи [15]. Норма часу і регламент продуктивної роботи є двома показниками, які доповнюють одне одного та повинні завжди розглядатися у взаємозв'язку.

Регламент продуктивної роботи з кожного нормованого трудового процесу зазвичай містить характеристику знарядь праці та режимів їх роботи, порядок, способи та режим виконання кожного елемента нормованого процесу; докладний опис організації робочого місця. У регламенті наводяться вимоги з охорони

праці та техніки безпеки, які повинні обов'язково виконуватись виконавцями та адміністрацією на робочих місцях.

Висновки. Отже, при розгляді матеріалів розрахунку технічно обґрунтованих норм можна намітити конкретні шляхи вдосконалення та скорочення часу виконання того чи іншого елемента операції, що аналізується. Таким чином, виконання трудового процесу можна наблизити до останніх досягнень передових виробничих колективів.

Використання для нормування праці технічно обґрунтованих норм сприяє здійсненню принципу розподілу за кількістю та якістю витраченої праці, а також створює умови для забезпечення правильного співвідношення між зростанням продуктивності праці та заробітної плати, для раціональної організації робочих місць та виробничого процесу загалом. Все це говорить про необхідність ширшого впровадження технічно обґрунтованих норм у практику нормування праці.

Список літератури

1. Назарова, Г. В., Іванісов О. В., Семенченко А. В. *Організація та нормування праці*: навчальний посібник. [Електронний ресурс]. Харків: ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2018. 338 с.
2. Зубкова А. Ф., Суєтина Л. М. Нормирование труда в рыночных условиях. *Человек и труд*. 2000. №2. С.81-85.
3. Колот А. Нормування праці та його роль у функціонуванні економіки ринкового типу. *Україна: аспекти праці*. №3. 1998. С. 46-50.
4. Савкова С., Терещенко О. Шляхи вдосконалення нормування праці (за матеріалами регіонального обстеження) *Україна: аспекти праці*. 2002. №2. С.41-45.
5. Сандуленко М. Ю., Перепельчук Т. В. Принципи та методичні підходи до створення нормативної бази для нормування праці на підприємстві. *Формування ринкової економіки: Зб. наук. праць. Спецвип. до 100 річчя Київського національного економічного університету та 40-річчя кафедри управління персоналом. Управління людськими ресурсами: проблеми теорії та практики. Т.2. Управління персоналом в організаціях*. Київ: КНЕУ, 2005. С. 278-283.
6. Горбатюк К.В. *Шляхи удосконалення нормування праці в Україні*. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.confcomat.com/2007nov/gorbatyuk.htm>.
7. Дзюба С. Г., Гайдай І. Ю. *Нормування праці в вітчизняній і міжнародній економіці*. Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, ЛПД», 2005. 172 с.
8. Генкин Б. М. *Экономика и социология труда*: уч. пособ. для вузов. М.: Норма, 2007. 448 с.
9. Богиня Д. П., Грішнова О. А. *Основи економіки праці*: навч. посіб. Київ: Знання Прес, 2001. 314 с.
10. Слезингер Г. Э. *Труд в условиях рыночной экономики*: уч. пособ. М.: ИНФРА-М, 1996. 336 с.
11. Рофе А. И., Стрейко В. Т., Збышко Б. Г. *Экономика труда*: учебник / ред. А.И. Рофе. М.: Издательство «МИК», 2000. 248 с.
12. Чернов В. І., Оленич Є. І. *Нормування праці*: навч.-метод. посіб. / ред. Є. І. Оленич. К.: КНЕУ, 2000. 148 с.
13. Багрова І. В. *Нормування праці*: навч. посіб. К.: ЦНЛ, 2003. 212 с.
14. Данюк В. М., Райковська Г. О. *Нормування праці*: навч. посіб. К.: КНЕУ, 2006. 380 с.
15. Дячук О. В. *Організація, нормування та оплата праці*: навч. посіб. Львів: Афіша, 2001. 211 с.
16. Верхоглядів Н. І., Ядранський Д. М., Лисенко Ю. В., Слабко Я. Я. *Нормування праці*: навч.-практ. посіб. К.: 2009. 368 с.
17. Данилевич Н. С., Калина А. В., Твердушка Т. Б., Рудакова С.Г. Вонберг Т. В. *Організація та нормування праці*. К.: КНЕУ, 2015. 389 с.
18. Петrenchенко П. Нормирование и организация труда в условиях перехода к рынку. *Соц. труд*. №10, 1990, с. 13-24.
19. Кучина С. Е., Айвазян В. Г. Фактори підвищення продуктивності праці на підприємстві. *Інформаційні технології: наука, техніка, технологія, освіта, здоров'я: тези доповідей XXIX міжнародної науково-практичної конференції MicroCAD-2021*, 18-20 травня 2021 р.: у 5 ч. Ч. III / за ред. проф. Сокола Є.І. Харків: НТУ «ХП». С.120.

References (transliterated)

1. Nazarova, G. V., Ivanisov O. V., Semenchenko A. V. *Organizaciya ta normuvannya praci* [Organization and rationing of labor]. Navchal'nij posibnik. [Elektronnij resurs]. Kharkiv, HNEU im. S. Kuznecya, 2018. 338 p.
2. Zubkova A. F., Suetina L. M. Normirovanie truda v rynochnyh usloviyah [Labor rationing in market conditions]. *Chelovek i trud* [Man and labor]. 2000. no 2. pp. 81-85.
3. Kolot A. Normuvannya praci ta jogo rol' u funkcionuvanni ekonomiki rinkovogo tipu [Labor rationing and its role in the functioning of market economy]. *Ukraina: aspekti praci* [Ukraine: aspects of labor]. no 3. 1998. pp. 46-50.
4. Savkova S., Tereshchenko O. Shlyahi vdoskonalennya normuvannya praci (za materialami regional'nogo obstezhennya) [Ways to improve labor rationing (based on materials from a regional study)]. *Ukraina: aspekti praci* [Ukraine: aspects of labor]. 2002. no 2. pp. 41-45.
5. Sandulenko M. Yu., Perepelchuk T. V. Pryntsyipy ta metodychni pidkhody do stvorennia normatyvnoi bazy dlia normuvannya praci na pidpriemstvi. *Formuvannya rynkovoi ekonomiky: Zb. nauk. prats. Spetsvyp. do 100 richchia Kyivskoho natsionalnogo ekonomichnogo universytetu ta 40-richchia kafedry upravlinnia personalom. Upravlinnia liudskymy resursamy: problemy teorii ta praktyky. T.2. Upravlinnia personalom v orhanizatsiakh* [Formation of a market economy: Coll. Science. work. Special offer. to the 100th anniversary of Kyiv National Economic University and the 40th anniversary of the Department of Personnel Management. Human resource management: problems of theory and practice. Vol.2. Personnel management in organizations]. Kiev, KNEU, 2005. pp. 278-283.
6. Horbatiuk K.V. *Shliakhy udoskonalennia normuvannya praci v Ukraini* [Ways to improve labor rationing in Ukraine]. [Elektronnyi resurs] Rezhym dostupu: <http://www.confcontact.com/2007nov/gorbatyuk.htm>.
7. Dziuba S. H., Haidai I. Yu. *Normuvannya praci v vitchyzniani i mizhnarodnii ekonomitsi* [Labor rationing in the domestic and international economy]. Donetsk, TOV "Iuho-Vostok, LTD", 2005. 172p.
8. Genkin B. M. *Ekonomika i sociologiya truda* [Economics and sociology of labor]: uch. posob. dlya vuzov. Moscow, Norma, 2007. 448 p.
9. Bohynia D. P., Hrishnova O. A. *Osnovy ekonomiky praci* [Fundamentals of labor economics]: navc. posib. Kiev, Znannia Pres, 2001. 314 p.
10. Slezinger G. E. *Trud v usloviyah rynochnoi ekonomiki* [Labor in a market economy]: uch. posob. Moscow, INFRA-M, 1996. 336 p.
11. Rofe A. I., Strejko V. T., Zbyshko B. G. *Ekonomika truda* [Labor economics]: uchebnyk / red. A.I. Rofe. M., Izdatel'stvo «MIK», 2000. 248 p.
12. Chernov V. I., Olenych Ye. I. *Normuvannya praci* [Labor rationing]: navch.-metod. posib. / red. Ye. I. Olenych. Kiev, KNEU, 2000. 148 p.
13. Bahrova I. V. *Normuvannya praci* [Labor rationing]: navc. posib. K., TsNL, 2003. 212 p.
14. Daniuk V. M., Raikovska H. O. *Normuvannya praci* [Labor rationing]: navc. posib. K., KNEU, 2006. 380 p.
15. Diachuk O. V. *Orhanizatsiia, normuvannya ta oplata praci* [Organization, rationing and remuneration]: navc. posib. Lviv, Afisha, 2001. 211 p.
16. Verkhohliadov N. I., Yadranskyi D. M., Lysenko Yu. V., Slabko Ya. Ya. *Normuvannya praci* [Labor rationing]: navch.-prakt. posib. Kiev, 2009. 368 p.
17. Danylevych N. S., Kalyna A. V., Tverdushka T. B., Rudakova S.H. Vonberh T. V. *Orhanizatsiia ta normuvannya praci* [Organization and rationing of labor]. Kiev, KNEU, 2015. 389 p.
18. Petrochenko P. Normirovanie i organizaciya truda v usloviyah perekhoda k rynku [Rationing and organization of labor in the transition to a market economy]. *Soc. trud.* [Soc. labor] no10, 1990, pp. 13-24.
19. Kuchina S.E., Ajvazyan V.G. Faktori pidvishchennya produktivnosti praci na pidpriemstvi. [Factors to increase productivity at the enterprise]. *Informatsijni tekhnologii: nauka, tekhnika, tekhnologiya, osvita, zdorov'ya: tezi dopovidej HXIH mizhnarodnoi naukovo-praktichnoi konferencii MicroCAD-2021* [Information technologies: science, technique, technology, education, health: abstracts of the XXIX international scientific-practical conference MicroCAD-2021], 18-20 travnya 2021 r.: u 5 ch. CH. III. / za red. prof. Sokola C.I. Harkiv, NTU «HPI». p. 120.

Надійшла (received) 23.02.2022

Відомості про авторів / About the Authors

Кучіна Світлана Едуардівна (Kuchina Svetlana Eduardovna) – кандидат економічних наук, доцент, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», доцент кафедри економіки бізнесу і міжнародних економічних відносин, м. Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7619-4361>; e-mail: s.e.kuchina@gmail.com

Гавриць Ольга Олександрівна (Havrys Olha Oleksandrivna) – старший викладач, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», старший викладач кафедри економіки бізнесу і міжнародних економічних відносин, м. Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3247-6885>; e-mail: olga_gavrys@ukr.net